

Мирось К. В.,*кандидат юридичних наук,**старший викладач кафедри правового регулювання економіки**Харківського національного економічного**університету імені Семена Кузнеця*

ПОНЯТТЯ ФОРС-МАЖОРНИХ ОБСТАВИН ТА ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Анотація. Стаття присвячена юридичній дифініції та особливості застосування інституту форс-мажорних обставин у контексті воєнної агресії російської федерації проти України. Розглянуто законодавче регулювання цього інституту в національному праві, зокрема у положеннях Закону України «Про торгово-промислові палати», а також у нормах Цивільного і Господарського кодексів України. Окреслено класифікацію форс-мажорних обставин залежно від джерела, тривалості та правового характеру подій, а також розглянуто особливості їх юридичної оцінки.

Акцент зроблено на судовій практиці Верховного Суду, яка окреслює необхідність доведення причинного зв'язку між настанням надзвичайних обставин та фактом невиконання договірних зобов'язань. Особливо досліджено підходи Європейського Союзу до форс-мажору як юридичного інструменту, що дозволяє звільнити сторону від відповідальності за певних умов. Здійснено порівняльний аналіз правових моделей країн-членів ЄС, які визнають надзвичайні обставини – включно з війнами та санкціями – як підстави для звільнення від відповідальності. Наведено приклади з практики застосування норм вторинного права ЄС та положень міжнародних актів, зокрема Віденської конвенції 1980 року.

Узагальнення дослідження свідчить про необхідність системного підходу до правового аналізу форс-мажору з урахуванням особливостей кризових умов, зокрема війни. Застосування цього інституту вимагає не лише формального підтвердження, а й комплексного обґрунтування відповідності обставин визначеним юридичним критеріям – надзвичайності, невідворотності, непередбачуваності та зовнішності. Форс-мажор у сучасному господарському праві виступає не лише як інструмент захисту учасників правовідносин, а й як предмет подальшого наукового осмислення і правового вдосконалення.

У висновках обґрунтовано доцільність застосування комплексного підходу до кваліфікації та доказування обставин непереборної сили, який має враховувати як положення цивільного та господарського законодавства, так і конкретні особливості ведення господарської діяльності в кризових умовах.

Ключові слова: форс-мажор, вища сила, військові дії, обмежувальні заходи, договірні зобов'язання, Торгово-промислова палата, право Європейського Союзу.

Постановка проблеми. Форс-мажорні обставини як правовий інститут виконують важливу функцію балансування інтересів сторін договірних правовідносин в умовах надзвичайних, непередбачуваних і незалежних від їх волі подій. З огляду на збройну агресію російської федерації проти України, ця категорія набула особливої актуальності у господарській практиці. Зростання кількості спорів щодо невиконання або неналежного

виконання договірних зобов'язань з мотивуванням посилення на форс-мажор обумовило необхідність чіткого розмежування поняття «форс-мажор» та «непереборна сила», а також осмислення їх юридичного змісту з точки зору національного законодавства, міжнародних договорів та практики Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду України.

Стан дослідження. Дослідження окремих проблем форс-мажорних обставин в умовах військового стану в Україні та в праві Європейського Союзу, приділяли увагу вчені-юристи, а саме: Білянська Н.В., Болдирева В.М., Бурлака І.В., Внукова Н.М. та інші.

Метою цього дослідження є аналіз правової природи форс-мажорних обставин, правових механізмів їх засвідчення та доведення в господарському процесі, а також з'ясування особливостей застосування інституту форс-мажору в умовах воєнного стану. Особлива увага приділена проблематиці правового значення листів і сертифікатів Торгово-промислової палати України, актуальним позиціям Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду та нормативно-правовим засадам доведення причинно-наслідкового зв'язку між подією та неможливістю виконання зобов'язань.

Виклад основного матеріалу. Категорія «форс-мажор» (від фр. *force majeure*, лат. *vis maior* – «вища сила») охоплює надзвичайні й об'єктивно непереборні події, які виникають незалежно від волі сторін і суттєво впливають на можливість виконання зобов'язань у межах господарської діяльності. У юридичній науці ця категорія тісно пов'язана з концепцією непереборної сили, яка, хоч і не тотожна за змістом у різних правових системах, виконує схожу функцію – звільнення від відповідальності у разі неможливості виконання зобов'язання через зовнішні обставини.

У науковій літературі дослідники часто ототожнюють поняття форс-мажору та непереборної сили, що обумовлено подібністю їх правових наслідків – звільненням сторони від відповідальності. Проте у господарсько-правовій та цивільно-правовій доктринах окреслюються певні відмінності між ними. Зокрема, «форс-мажор» частіше використовується у контексті сертифікації обставин, які підтверджуються Торгово-промисловою палатою, тоді як «непереборна сила» є загальним юридичним інститутом, застосовуваним на підставі оцінки об'єктивних чинників, без потреби в отриманні окремого підтвердження.

У науці існує кілька підходів до класифікації форс-мажорних обставин. Залежно від джерела їх виникнення, виділяють три основні категорії: природні явища – стихійні лиха, кліматичні катастрофи, епідемії, снігопади, посухи тощо; соціальні

явища – війни, заколоти, страйки, революції, протести, терористичні акти; адміністративні дії – рішення органів влади, які призводять до обмежень, реквізицій, заборон торгівлі, комендантської години або обмеження руху.

Також пропонується класифікація за тривалістю впливу: короткострокові (локальні аварії, обмеження на декілька днів чи тижнів) та довгострокові (збройні конфлікти, тривалі економічні санкції, пандемії).

З юридичної точки зору важливо те, що характер форс-мажорної обставини – правомірна (карантин, рішення уряду) чи неправомірна (вторгнення, диверсія) – не впливає на її сприйняття як підстави звільнення від відповідальності. Основне значення мають ознаки невідворотності, надзвичайності, а також причинний зв'язок між подією і неможливістю виконання зобов'язань.

Зазвичай наводяться наступні ознаки форс-мажору, під які підпадає військовий стан, який проголошено в Україні в 2022 році:

- не залежить від волі сторін (зовнішня подія, на яку неможуть вплинути сторони договору);
- носить надзвичайний характер (дана ситуація має значний вплив на соціальні, економічні та загальнолюдські відносини);
- непередбачуваність (наслідки і тривалість даних дій неможливо передбачити заздалегідь);
- невідворотність та неконтрольованість настання суспільно небезпечних наслідків;
- неможливість суб'єктами господарювання виконання зобов'язань (перебоїв з електропостачанням, знищення інфраструктури, проблеми з постачанням та інші проблеми, що унеможливають виконання договірних зобов'язань).

Форс-мажор у воєнних умовах тісно пов'язаний зі шкодою, що її війна завдала особам, які посилаються на такий форс-мажор. Необхідно звернути увагу що у Постанові № 326 «Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації» вказано, що визначення шкоди та збитків підприємств здійснюється відповідно до методики, затвердженої спільним наказом Мінекономіки та Фонду державного майна, за погодженням з Мінреінтеграції [1]. Але даний порядок та методика не були прийняті.

Національне законодавство України надає дефініцію форс-мажорних обставин у низці нормативно-правових актів. Одним із базових джерел є Закон України «Про торгово-промислові палати», який у статті 14-1 містить визначення форс-мажору як надзвичайних і невідворотних обставин, що об'єктивно перешкоджають виконанню договірних або законодавчо встановлених зобов'язань [2]. У цьому контексті прикладами таких обставин є війна або її загроза, збройні конфлікти, акти тероризму, революційні дії, карантин, надзвичайні природні явища (землетруси, повені, пожежі, епідемії), а також обмеження, введені державними органами – наприклад, комендантська година, заборони на здійснення певних видів господарської діяльності, реквізиція майна тощо. Зазначений перелік має відкритий характер і може доповнюватися умовами конкретного правочину або іншим законодавством.

Схоже визначення передбачено і в п. 3.1.1. Регламенту засвідчення Торгово-промисловою палатою України та регіональними торговельно-промисловими палатами форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили) (далі – Регламент), де форс-мажорними

обставинами (обставинами непереборної сили) (Force Majeure) визнаються надзвичайні та невідворотні обставини, які об'єктивно впливають на виконання зобов'язань, передбачених умовами договору (контракту, угоди тощо), зобов'язків за законодавчими і іншими нормативними актами, дію яких неможливо було передбачити та дія яких унеможливило їх виконання протягом певного періоду часу. Також регламент визначає підстави виникнення таких обставин, при цьому зазначає, що перелік не є вичерпним [3].

У відповідь на військові дії в Україні, Торгово-промислова палата України опублікувала лист № 1.2024/02.0-7.1 від 28 лютого 2022 року, в якому підтвердила, що військові напади країни агресора на Україну є саме форс-мажорною обставиною [4].

У Торгово-промисловій палаті України є можливість отримати сертифікат про форс-мажор. Для цього необхідно: подати заяву (зразки заяв та бланки заповнення розміщені на сайті Торгово-промислової палати) про засвідчення форс-мажорних обставин та документи, які підтверджують таку обставину. При розгляді заяви Торгово-Промислової Палати може вимагати додаткових пояснень та документів. Дані заяви розглядаються протягом семи робочих днів із дня звернення суб'єкта господарської діяльності та протягом двадцяти одного робочого дня з дня звернення фізичної особи (строки розгляду залежать від обсягів та складності поданих документів). Тарифи залежать від суб'єкта подання та виду заяви – термінові чи в загальному порядку.

Але, як показує практика, що навіть коли військовий стан визначено в Листі Торгово-промислової палати, як обставина непереборної сили та відноситься до форс-мажору, він не може застосовуватися як виключне право для доказу неможливості належним чином виконання зобов'язань при проведенні господарської діяльності [5].

Цивільний кодекс України передбачає можливість звільнення боржника від відповідальності у разі доведення факту непереборної сили, що стала безпосередньою причиною невиконання зобов'язання. Так, за ч. 1 ст. 617 ЦК України особа, яка порушила зобов'язання, звільняється від відповідальності за порушення зобов'язання, якщо вона доведе, що це порушення сталося внаслідок випадку або непереборної сили [6]. Також Господарський кодекс України у ч. 2 ст. 218 ГК України: у разі якщо інше не передбачено законом або договором, суб'єкт господарювання за порушення господарського зобов'язання несе господарсько-правову відповідальність, якщо не доведе, що належне виконання зобов'язання виявилось неможливим внаслідок дії непереборної сили, тобто надзвичайних і невідворотних обставин за даних умов здійснення господарської діяльності [7].

Водночас стаття 263 Цивільного Кодексу України деталізує критерії такої події – вона повинна бути надзвичайною, невідотною за даних умов і не могла бути попереджена чи усунена сторонами правовідносин.

На міжнародному рівні концепція форс-мажору відображена, зокрема, у статті 79 Конвенції Організації Об'єднаних Націй про договори міжнародної купівлі-продажу товарів (Віденська конвенція 1980 року). У ній зазначено, що сторона звільняється від відповідальності, якщо доведе, що порушення зобов'язання викликане перешкодою, яка не залежить від її волі, і яку неможливо було передбачити або подолати, а також уникнути її наслідків [8].

Якщо розглядати форс-мажорні обставини (force majeure) у праві Європейського Союзу, то це є підставою для звільнення від відповідальності у випадку неможливості виконання

зобов'язань через події, що мають надзвичайний, непередбачуваний та неконтрольований характер. Такий підхід є загальноприйнятим у правових системах держав-членів Європейського Союзу, зокрема у сферах господарського (договірного), адміністративного та міжнародного приватного права.

Судова практика Європейського Союзу і норми актів вторинного права охоплюють широкий спектр ситуацій, що можуть кваліфікуватися як форс-мажор – від стихійних лих і техногенних аварій до збройних конфліктів, міжнародних санкцій, ембарго. В умовах геополітичної нестабільності та зовнішнього втручання такі події значно ускладнюють виконання договірних зобов'язань суб'єктами господарювання в межах єдиного ринку ЄС.

Регламенти Європейського Союзу, включаючи, зокрема, Регламент № 651/2014, не потребують імплементації національним законодавством, адже діють безпосередньо [9]. При цьому національні правовпорядки держав-членів, хоч і різняться у формулюваннях, у своїх підходах до тлумачення форс-мажору переважно узгоджуються з правом Союзу.

Важливо, що у праві Європейського Союзу відсутня вимога щодо обов'язкового сертифікування форс-мажору. Доказування покладається на сторону, яка на нього посилається, і ґрунтується на загальних принципах добросовісності та зважених оцінці обставин конкретної справи.

Узагальнено, інститут форс-мажору в системі права Європейського Союзу функціонує як ефективний механізм забезпечення правової стабільності, адаптований до умов кризових ситуацій – зокрема війни, економічних санкцій та інших надзвичайних обставин, що мають вплив на виконання зобов'язань у межах внутрішнього ринку. Таким чином, на сьогодні як форс-мажор у приватному праві Європейського Союзу розуміються: – війна як подія непереборної сили (наприклад, якщо війна заважає стороні виконувати договірні зобов'язання через бойові дії та фізичну неможливість (обґрунтовується стороною, яка посилається на форс-мажор) виконати раніше взятє на себе зобов'язання) [10].

У контексті аналізу правових позицій, сформованих Касаційним господарським судом у складі Верховного Суду, щодо застосування категорії форс-мажору в умовах збройної агресії російської федерації проти України, а також з урахуванням практики використання листів і сертифікатів, виданих Торгово-промисловою палатою України, до ключових висновків у судовій практиці, пов'язаних із розглядом спорів за участю посилань на форс-мажорні обставини, можна віднести такі положення [11]:

– щодо правової природи Листа ТПП України від 28.02.2022 № 2024/02.0-7.1, зазначається, що лист не є сертифікатом у значенні, наведеному в статті 14-1 Закону України «Про торгово-промислові палати в Україні». Він становить загальне офіційне повідомлення, що не підтверджує існування форс-мажорних обставин стосовно конкретного суб'єкта господарювання або договірних зобов'язань. Документ не має преюдиційного статусу, а тому сторони повинні доводити наявність форс-мажору в кожному індивідуальному випадку шляхом подання відповідних доказів у межах судового процесу;

– сертифікат, виданий ТПП, не є виключним і беззаперечним доказом наявності обставин непереборної сили. Відповідно до положень статті 86 Господарського процесуального кодексу України, судова інстанція зобов'язана здійснювати комплексну оцінку всіх наданих доказів у сукупності, враховуючи індивідуальні обставини справи;

– основною ознакою форс-мажору є об'єктивна неможливість виконання зобов'язання, яка має бути безпосередньо зумовлена впливом обставин непереборної сили. Визнання факту збройної агресії РФ проти України, хоча й є загальновідомим, не може бути самодостатнім аргументом для звільнення сторони від відповідальності за порушення умов договору без встановлення причинного зв'язку з конкретним випадком невиконання;

– сторона, яка заявляє про наявність форс-мажору, повинна довести існування як самих надзвичайних і невідворотних обставин, так і їх безпосередній вплив на неможливість виконання зобов'язання. Такий обов'язок кореспондується із загальними принципами доказування у господарському процесі. Дотримання умов договору стосовно своєчасного та належного інформування контрагента про настання форс-мажорних обставин є необхідною умовою звільнення від відповідальності. Недотримання відповідних строків або формату повідомлення може бути підставою для відмови в задоволенні позову про звільнення від відповідальності;

– форс-мажорні обставини та інститут істотної зміни обставин є окремими правовими категоріями, які мають різну правову природу, умови застосування та правові наслідки. Застосування кожного з них вимагає окремого юридичного обґрунтування та доказування.

Висновки. Таким чином, правове регулювання форс-мажору як національного, так і міжнародного рівня базується на єдиних критеріях: зовнішність, непередбачуваність, невідворотність та причинний зв'язок. Водночас, практика застосування цього інституту в умовах воєнного стану вимагає врахування нових обставин, пов'язаних із масовим характером бойових дій, зміною юрисдикції органів, порушенням логістичних ланцюгів та необхідністю гнучкого підходу до правового тлумачення обставин непереборної сили. Форс-мажорні обставини в українському праві мають нормативно визначений статус, але є необхідність індивідуального підходу до їх оцінки в конкретних правовідносинах. Лист Торгово-промислової палати не має преюдиційного значення й не є сертифікатом у розумінні чинного законодавства, незважаючи на свою офіційну природу, а тому не може визнаватися беззаперечним доказом форс-мажору. В умовах збройної агресії РФ, діючи правові механізми, вимагають доказів від сторони, що посилається на форс-мажор (не лише настання надзвичайної обставини, а й існування прямого причинного зв'язку між цією обставиною та неможливістю виконання зобов'язання). В ході дослідження судової практики, доведено, що суб'єкт господарювання не може бути автоматично звільнений від відповідальності за однієї лише наявності сертифіката ТПП або загального посилання на військовий стан. Форс-мажор має чітко окреслені ознаки, тому застосування цього інституту у судовій практиці залежить від належного повідомлення сторін, відповідності доказів вимогам процесуального законодавства та здатності довести юридичний склад форс-мажору.

Література:

1. Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації: Постанова Кабінету Міністрів України від 20.03.2020 р. №326. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022-%D0%BF#Text>
2. Про торгово-промислові палати в Україні : Закон України від 02.12.1997 № 671/97-ВР. URL: <https://url.it/nwlocy> (дата звернення 15.06.2025).

3. Регламент засвідчення Торгово-промисловою палатою України та регіональними торгово-промисловими палатами форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0040571-14/card4#Current> (дата звернення 17.06.2025).
4. Лист Торгово-Промислової Палати від 28 лютого 2022 року 2024/02.0-7.1. URL: <https://ucci.org.ua/uploads/files/621cba543cda9382669631> (дата звернення 17.06.2025).
5. Мирось К. В. Регулювання господарсько-договірних відносин в Україні в умовах воєнного стану. *Юридичний бюлетень №34, 2024*. С. 68–73. DOI <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2024.34.09>
6. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 18.06.2025).
7. Господарський кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text> (дата звернення: 19.06.2025).
8. Конвенція ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11 квітня 1980 року. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU80K03R> (дата звернення 20.06.2025).
9. Регламент Комісії ЄС № 651/2014 про визнання певних категорій допомоги сумісними з внутрішнім ринком на застосування статей 107 та 108 Договору від 17 червня 2014 року. URL: <https://surl.lu/rqxmrz> (дата звернення 20.06.2025).
10. Марценко Н. С., Гера В. О. Форс-мажор у приватному праві Європейського Союзу та України: порівняльно-правовий аналіз. *Південноукраїнський правничий часопис*. – 2022. – № 4(2). – С. 149–156. [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pupch_2022_4\(2\)_25](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pupch_2022_4(2)_25).
11. Форс-мажорні обставини в умовах воєнного стану у вирішенні господарських спорів: судова практика КТС ВС. URL: <https://surl.lu/tegsuu>

Myros K. The Concept of Force Majeure and Its Legal Regulation under Martial Law

Summary. The article explores the legal definition and specific application of the institution of force majeure in the context of the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine. It examines the legislative regulation of this legal concept in the national legal framework, particularly

in the provisions of the Law of Ukraine “On Chambers of Commerce and Industry”, as well as in the norms of the Civil and Commercial Codes of Ukraine. The article outlines the classification of force majeure events based on their origin, duration, and legal nature, and analyzes the specific features of their legal evaluation.

Particular attention is paid to the case law of the Supreme Court of Ukraine, which emphasizes the necessity of proving a causal link between the occurrence of extraordinary circumstances and the failure to fulfill contractual obligations. The study also examines the approaches of the European Union to force majeure as a legal mechanism that allows for the exemption of a party from liability under certain conditions. A comparative analysis of legal models across EU Member States is provided, demonstrating that extraordinary events – including armed conflicts and sanctions – are recognized as grounds for exemption from responsibility. Examples from the application of EU secondary legislation and international legal instruments, particularly the 1980 Vienna Convention, are discussed.

The study concludes that a systematic approach to the legal analysis of force majeure is essential, especially in the context of crisis situations such as war. The application of this doctrine requires not only formal confirmation but also comprehensive justification of the circumstances’ compliance with the established legal criteria – extraordinariness, inevitability, unpredictability, and externality. In modern commercial law, force majeure serves not only as a protective legal tool for parties to contractual relations but also as a subject of ongoing scholarly reflection and legal refinement.

The conclusion substantiates the need for a comprehensive approach to the qualification and proof of force majeure circumstances, taking into account both civil and commercial legal provisions, as well as the practical realities of conducting business in crisis conditions.

Key words: force majeure, superior force, military actions, restrictive measures, contractual obligations, Chamber of Commerce and Industry, European Union law.